

Jonathan Culler

Krátký úvod do literární teorie

(Literary Theory. A Very Short Introduction, 1997)

Vlivná příručka amerického literárního teoretika, jejímž záměrem je obeznámit čtenáře se základními otázkami současného myšlení o literatuře.

V Předmluvě (7) autor objasňuje, proč se rozhodl vyhnout schématu diachronního pojednání jednotlivých literárněteoretických směrů: za prospěšnější považuje představit současnou teorii spíše jako souhrn přístupů zpochybňujících ustálené představy o skutečnosti, jako hledání cest k pochopení procesů, v nichž se utvářejí významy a konstituuje lidská identita. V 1. kap. Co je to teorie? (9–25) totiž konstatuje, že v současném literárněvědném diskurzu se častěji než o teorii literatury mluví o teorii obecně. Za literární teorii se dnes nepovažují jen pojednání o povaze literatury a metodách jejího studia, nýbrž obtížně vymežitelný korpus textů z různých humanitních disciplín.

Z rozličných významů, které plynou z běžného užívání pojmu teorie, vyvozuje Culler rysy, jimiž se teorie vyznačuje: měla by poskytovat nesamozřejmá vysvětlení, nelze ji snadno potvrdit ani vyvrátit, usiluje o určitou míru komplexity, má interdisciplinární, analytický i spekulativní charakter, vyjadřuje kritické postoje vůči „obecnému povědomí“ o klíčových kategoriích (jako jsou podle něj např. původ, autor, sex ad.), reflektuje sebe samu. Teorie je tedy u Cullera vymezena i svými praktickými účinky, neboť ty zpětně formují pohled člověka na svět.

2. kap. Co je to literatura (a je vůbec taková otázka relevantní)? (26–50) nepodává vyhraněnou odpověď na tuto otázku, nýbrž rozebírá spíše ji samotnou. Podle autora texty považované za literární nemají žádné distinktivní objektivní vlastnosti; tzv. literárnost, která byla shledávána specifickým rysem literatury, podle něj přísluší i některým ne-literárním textům. Upozorňuje přitom na historickou proměnlivost pojmů literárnost i literatura. Striktní demarkace literárního diskurzu oproti ne-literárnímu tedy sice není možná, nicméně pojem literatura nepovažuje Culler za přežitý či zbytečný. Její vymezení je podstatně především pro

literární teoretiky, kteří tím legitimizují a prosazují své vlastní metody. Autor se domnívá, že otázku po podstatě literatury je třeba přeformulovat v tázání, „na základě čeho považujeme nějaký text za literaturu?“ Oscilujeme přitom podle něj mezi dvěma hledisky: na jedné straně texty považujeme za literární na základě určitých rysů, na straně druhé díky tomu, že jsou nám předkládány v rámci či kontextu, v němž se obvykle vyskytují texty literární. Podle autora bývají za literaturu obvykle považovány texty vyznačující se těmito rysy: 1) schopnost aktualizovat jazyk; 2) schopnost integrovat jazyk; 3) fikčnost; 4) bezúčelnost; 5) intertextovost a sebe-reflexivnost. Autor uzavírá úvahu o povaze literatury tvrzením, že „literárnost“ by mohla spočívat „v napětí vztahu mezi jazykovým materiálem a tím, co čtenáři očekávají na základě svých konvenčních představ o literatuře“ (44).

Ve 3. kap. Literatura a kulturní studia (51–63) Culler poukazuje na značný vliv kulturních studií koncem 20. století, který se projevil i v literární teorii. Literatura začala být pod jejich vlivem chápána jako jedna z mnoha praktik, jež se podílejí na konstrukci kultury jako celku. Původ kulturních studií spatřuje Culler ve dvou zdrojích: 1) ve francouzském strukturalismu 60. let, který identifikoval kulturní jevy jako historické konstrukty a konvence, nikoli jako jevy vyplývající z nějakých přirozených předpokladů, a 2) v britské marxistické literární teorii a jejím zkoumání populární kultury: ta se v ní jeví jako „projev lidí“ v protikladu ke kultuře masové a její ideologické manipulativnosti („kultura jako něco, co je lidem vnucováno“) (53). Autor si klade otázku po osudu literárního kánonu za situace, kdy tradiční literární teorii, která se věnovala převážně dílům s vysokou estetickou hodnotou, konkurují kulturní studia, jež se stejně soustavně jako Shakespearem zabývají např. telenovelami. Proti obavám, že pohlčení literatury kulturními studii způsobí zpochybnění tradičních estetických kritérií a jejich nivelizaci a že dojde k rozšíření literárního kánonu o díla, která splňují více požadavky politické korektnosti než požadavky kladené na estetickou úroveň, uvádí tyto argumenty: 1) literární kvality nikdy neurčovaly, co má být předmětem studia; 2) tyto kvality jsou historicky zpochybňovány neliterárními kritérii; 3) co vůbec lze za literární kvality považovat, je právě jedním z předmětů debaty v kontextu kulturních studií. Podle Cullera metody literární vědy a metody kulturních studií nestojí nutně proti sobě. Tzv. symptomatická interpretace (výklad viz níže) kulturních jevů se však nemůže stát normou — to by vedlo k opomíjení těch způsobů čtení, k nimž právě literatura vybízí.

Ve 4. kap. Jazyk, význam a interpretace (64–78) autor uvažuje o třech rovinách významu: o významu slova, výpovědi a textu.

Význam slova je dán jeho uplatněním ve výpovědi; slovní významy se podílejí na významu výpovědi, jež je aktem mluvčího, a významem textu je „jeho potenciál působit na čtenáře“ (65). V literární vědě se podle Cullera uplatňují dva protichůdné projekty, které mají odlišné cíle a užívají odlišných prostředků, a to poetika a hermeneutika. Zatímco poetika si klade za cíl zkoumat, jak díla fungují, tedy zkoumat literární konvence a čtenářské operace a vykládat účinky z nich plynoucí, hermeneutika se snaží nově, popř. zdařileji interpretovat smysl textu. Moderní teorie upřednostňuje druhý přístup, Culler však doceňuje i metody a poznatky poetiky. Jejím úkolem je podle něj popsat literární kompetenci, tedy implicitní znalosti, kterých čtenáři nabývají četbou a díky kterým mohou porozumět systému konvencí, jež umožňují vznik literární struktury a významu.

Interpretaci chápe Culler jako „vyprávění příběhu interakce“ mezi textem a čtenářem (72); význam textu je výsledkem komplexní činnosti: čtenář se textu snaží rozumět, ale přichází již s určitým předporozuměním a horizontem očekávání. Význam není nikdy něčím završeným, neboť je určován kontextem a ten je bez hranic. Culler rozlišuje „symptomatickou interpretaci“, která vykládá text jako symptom něčeho netextového (psychický život autora, sociální napětí apod.), a interpretaci, podle níž „má funkční text něco hodnotného sdělovat“ (77).

V 5. kap. *Rétorika, poetika a poezie* (79–91) autor popisuje, jak se v dějinách odvíjel vztah poetiky a rétoriky. Poetiku lze podle něj vnímat jako součást širě pojaté rétoriky, nelze ji však redukovat na pouhé zaznamenávání rétorických figur. Culler zpochybňuje vymezení rétorické figury jakožto odchylky od běžného užití jazyka (a rovněž rozlišení figur od tropů), neboť jazyk sám je figurativní. Za hlavní tropy označuje metaforu, metonymii, synekdochu a ironii a v souladu s → Haydenem Whitem¹ o nich hovoří jako o čtyřech základních rétorických strukturách, jejichž prostřednictvím rozumíme své zkušenosti. Žánry chápe především jako soubory konvencí určující čtenářské očekávání a rozumění textu.

Culler konstatuje, že ve 20. století převládá pojetí básně jako fikční nápodoby osobní promluvy; interpretovat báseň pak znamená snahu re-konstruovat postoje a pocity mluvčího. Přesto však podle něj nelze k lyrice přistupovat jako k výrazu básnickových pocitů, nýbrž jako k imaginativní práci s jazykem: báseň je „struktura tvořená slovy a zároveň událost“ (84). Je to záznam promluvy, která však nenáleží autorskému subjektu ani historické osobě, nýbrž hlasu, který je autorem konstruován. Při interpretaci básně je podle Cullera třeba vycházet především z její vlastní struktury, která je svébytným estetickým celkem, a sledovat, co

1 H. White, *Tropika diskurzu. Kulturně kritické eseje*, Praha 2010 [1978].

konkrétní báseň vypovídá o tvorbě významu a poezii samé. Zároveň autor tvrdí, že v poezii není vždy třeba pátrat po významu, neboť libost nám poskytuje již užití a organizace konkrétního verbálního materiálu.

6. kap. *Narativ* (92–103) pojednává o typu literatury, který je založen na vyprávění příběhu. Autor je přesvědčen, že tím, že porozumíme logice příběhu, můžeme porozumět světu kolem nás, jednání druhých i vlastnímu životu. Člověk totiž již od dětství postupně nabývá tzv. narativní kompetence, tedy schopnosti rozumět příběhům a jejich výstavbě. Narativní kompetence umožňuje čtenářům identifikovat tutéž zápletku (*plot*)² v různých verzích podání (nejen literárních). Zápletkou Culler rozumí kauzální uspořádání událostí, které je založeno na transformaci původního stavu (tj. nejde o pouhý sled událostí): „Musí existovat výchozí situace, změna, obnášející určitý zvrat, a rozuzlení, které danou změnu charakterizuje jako příznakovou“ (94). Konec se přitom musí vztahovat k začátku a objasňovat motivace, jež k němu vedou. Nelze tvrdit, že příběh je výchozí materiál, který předchází zápletce, neboť „opravdový příběh“ (95) vzniká právě tím, jak jsou události zformovány. Přestože Culler dává najevo, že příběh a zápletky jsou dvě různé entity vstupující do vzájemného vztahu, v některých pasážích výkladu je směšuje, a znejistuje tak jejich vymezení.³

Při zkoumání narativu autor určuje tři roviny: události, zápletku/příběh a diskurz. Do jedné opozice staví události a zápletku a do druhé příběh a diskurz. Zápletky je tvořena událostmi, avšak sama je také formuje. Příběh je prezentován (a dále formován) diskurzem. Čtenář k zápletce dospívá skrze diskurz, tj. text.

Jelikož příběh může být prezentován různým způsobem, formuluje Culler předmět zkoumání naratologie jako soubor otázek: Kdo mluví? Ke komu se mluví? Kdy se mluví? Jakým jazykem se mluví? S jakou autoritou se mluví? Odpovědi na tyto otázky nám pomáhají identifikovat a charakterizovat „hlas“, tj. vyprávěče příběhu. Ptáme-li se, z pohledu koho je příběh vyprávěn, tážeme se po tzv. fokalizaci. Culler tento pojem přejímá od → Gérarda Genetta,⁴ ne však šíří jeho výkladu: pod fokalizaci zahrnuje ve shodě s Genettem aspekt omezenosti vědění, který ovšem výrazněji charakterizuje jeho odvislost od pozice vyprávěče v čase, ale také aspekt distance a rychlosti (tj. způsoby, jimiž se vyprávění vyrovnává s chronologickým rozpětím událostí).

Potěšení, jež nám vyprávění příběhů působí, je podle autora vyvoláváno rytmem vyprávění, nápodobou života a touhou dovědět se, jak příběh dopadne. Příběhy plní také funkci informativní, která je však antinomická: na jednu stranu nás utvrzují v určitých společenských normách, způsobech jednání a sdílených pocitech, na stranu druhou však mají schopnost naše ustálené představy

² V českém překladu této Cullerovy práce (Brno 2002) je pojem *plot* překládán jako osnova. Důvody jsou uvedeny v závěrečném komentáři ke knize.

³ Pro lepší porozumění pojmové dvojici *story* a *plot* viz Cullerova studie *Příběh a diskurz v analýze narativu*, in: *týž, Studie k teorii fikce*, Brno – Praha 2005, s. 29–54 [1980].

⁴ G. Genette, *Discours du récit*, in: *týž, Figures 3*, Paris 1972.

o světě podvracet. Zásadní otázkou pro naratologii zůstává, zda je „nativ jednou ze základních forem vědění, nebo se jedná o rétorickou strukturu, která stejnou měrou věci prozrazuje jako zkresluje“ (102). Na tuto otázku však nelze podle autora uspokojivě odpovědět, neboť nedisponujeme věděním zcela nezávislým na naratívech.

V 7. kap. Performativní jazyk (104–117) Culler označuje za důležitý milník ve vývoji teorie literatury Austinovo rozlišení výpovědi na konstativní a performativní. Podle Johna Langshawa Austina⁵ konstativní výpovědi popisují stav věci a mohou být pravdivé, či nepravdivé, kdežto performativní výpovědi popisné nejsou „a v podstatě jsou vykonavateli děje, k němuž odkazují“ (104); mohou být buď „zdařené“, či „nezdařené“. Culler se s tímto konceptem kriticky vyrovnává a dochází k závěru, že literární výpověď stejně jako performativ nepopisuje dřívější stav věci (nelze na ni proto uplatňovat kritérium pravdivosti), ale vytváří nový stav věci (postavy, prostor atd.), k němuž referuje. Literatura v tomto pojetí pak není jen souborem nezávazných pseudovýroků, ale podílí se na utváření světa. Literární dílo lze tedy chápat jako událost, která se děje jednorázově a vytváří svébytný svět, k němuž referuje (austinovská verze performativu), nebo jako událost, kterou se dílo stává na základě opakování, jehož výsledkem je utváření nových norem, případně proměna stavu věci (butlerovská verze performativu).⁶ Dále performativní koncept jazyka umožňuje oddělit význam od intence mluvčího; význam literární výpovědi není určován intencí mluvčího, ale jazykovými a společenskými konvencemi. Culler poukazuje i na problematické konsekvence pojetí literární výpovědi jako performativu: 1) není jasné, kdy dílo chápat jako zdařené, a kdy nikoli (podle něj je rozhodující, zda je dílo přijato publikem); 2) jak již upozornil → Jacques Derrida,⁷ Austin rozlišuje výpovědi na vážné a ne-vážné, přičemž jeho teorie operuje jen s výpověďmi vážnými, jež jsou vyčleny za „normálních“ okolností. Výpovědi se však mohou opakovat na mnoho způsobů za ne-vážných i vážných okolností. „Obecná opakovatelnost“ je základní vlastností performativního jazyka.

8. kap. Identita, identifikace a subjekt (118–130) nastoluje otázku po povaze subjektu a konstituování identity. Moderní myšlení se táže, zda je subjekt neměnnou daností, nebo spíše produktem, proměnnou, kterou utvářejí různé vlivy, vztahy a okolnosti (lingvistické, společenské, sexuální ad.). Otázku identity si kladou i literární díla: Postavy v některých dílech mají povahu danou od narození, jiné procházejí mnoha proměnami či svou identitu hledají; literatura je tak pro současnou teorii s jejím uvažováním o genderu, sexualitě apod. nepřebornou zásobárnou materiálu. Prostřednictvím identifikace s postavami získávají čtenáři

5 J. L. Austin, *Jak udělat něco slovy*, Praha 2000 [1975].

6 Judith Butlerová (*Bodies that Matter. On the Discursive Limits of „Sex“*, New York 1993) v návaznosti na tuto teorii tvrdí, že gender je „opakovaná a citátová praxe“ (cit. podle J. Culler, cit. dílo, s. 114): člověk se nevynezuje tím, čím je, ale tím, co dělá, to znamená, že ženská identita není daná.

7 J. Derrida, *Signatura, událost, kontext*, in: *Týž, Texty k dekonstrukci*, Praha 1993 [1983].

zástupné zkušenosti, a literární díla se tak svým způsobem podílejí i na utváření identity čtenářů. Zatímco literatura nahlíží na identitu člověka z hlediska jeho jedinečnosti a exemplárnosti, teoretická bádání se zaměřují spíše na skupinové identity (určené rodově, etnicky apod.).

Culler v závěru konstatuje, že teorie nedospívá k harmonickým řešením, často končí tenzí mezi dvěma alternativami, které nelze syntetizovat. Nabádá však k neustálému znovupromyšlení a zpochybňování našich výchozích předpokladů a dílčích závěrů.

V Příloze (131–142) autor podává velmi stručné charakteristiky třinácti vlivných literárněteoretických směrů a škol, které sehrály podstatnou roli ve vývoji literárněvědného uvažování ve druhé polovině 20. století. Jsou to: ruský formalismus, nová kritika, fenomenologie, strukturalismus, poststrukturalismus, dekonstruktivismus, feministická teorie, psychoanalýza, marxismus, nový historismus/kulturní materialismus, postkoloniální teorie, diskurz menšin, queer theory.

Krátký úvod do literární teorie se brzy po svém vydání dočkal značného ohlasu a obliby, a to nejen v USA, ale v celém euro-americkém prostoru, a během jednoho desetiletí byl přeložen do mnoha evropských jazyků. Vzhledem k tomu, že plní roli příručky, není cílem této práce poskytnout dosud nepublikované poznatky z teorie literatury ani precizovat jedno metodologické stanovisko nebo podrobit kritice metodologii odlišnou. Hlavní úloha a přínos této knihy spočívá v rovině motivačně edukativní. V některých pasážích knihy však zřetelně rozeznáváme zhuštěné úvahy z jiných autorových publikací: např. *Structuralist Poetics* (1975), *Saussure* (1976), *The Pursuit of Signs* (1981) ad. Účelem této práce není pregnantně definovat a klasifikovat určité literární jevy (žánry, tropy a figury, prozodické systémy, témata apod.) ani podat výklad literárněvědných směrů, natož poskytnout „konfesně“ zaujatý, analytický či argumentačně zacílený výklad vybraných literárních jevů. Culler jednak nepovažuje za vhodné formovat literárněteoretické postoje zájemce o literaturu skrze definice a jednak — při vědomí proměnlivosti literárního bádání i literatury samé — to vlastně nepovažuje za vůbec možné. Koncepce příručky je dána záměrem předestřít čtenáři rozličné postoje k některým relevantním otázkám, jimž se věnuje současné myšlení o literatuře, a představit ho jako myšlení živé, otevřené, přitažlivé, kritické, analytické a sebereflekující, mnohdy také rozporné. Výběr jevů, o nichž kniha pojednává (jak těch, které se tradičně považují za literární, např. žánr, tak i těch, které dříve za „literární“ považovány nebyly, např. gender), je orientován spíše na čtenáře, který přichází do světa literatury vybaven základními vědomostmi o problémech současné

civilizace, jichž nabyl z médií či studií společenských věd, než na čtenáře, který má elementární znalosti z oblasti literární teorie a historie. Autor tedy projektuje čtenáře založeného interdisciplinárně, jakého si současná teorie vlastně vynucuje, neboť předpokládá všeobecné znalosti z humanitních a sociálních studií. Culler vychází vstříc „hlasu doby“ volajícímu po interdisciplinaritě, a otvírá literární teorii vlivům jiných disciplín: psychoanalýzy, feminismu, filozofie jazyka, rodových studií ad.

Výklad jednotlivých otázek je postaven na konfrontaci odlišných pojetí určitého jevu, aniž by vždy dospěl k bezrozpornému závěru, popř. završující definici. Culler mnohdy úmyslně potlačuje vlastní mínění či aspoň zmírňuje razanci vlastní argumentace (srovnáváme-li s ostatními teoretickými pracemi autora). Přesto z jeho přístupu lze rozpoznat, že jeho literárněteoretické uvažování bylo formováno především západní (post)strukturalistickou tradicí. K oblibě této příručky nepochybně napomohla i autorova schopnost zjednodušit a vyložit komplikované literárněteoretické otázky, aniž by došlo k jejich přílišné redukci a rozmělnění. Svým vlivem Cullerův *Krátký úvod do literární teorie* dalece přesáhl geograficky, jazykově i ideově vymezený prostor, v němž vznikl, a značně ovlivnil pojetí výuky literární teorie v řadě zemí.

Vydání

Literary Theory. A Very Short Introduction, Oxford – New York 1997, 2000, 2011. *Teoria literatury*, Warszawa 1998, 2002, 2004. Čínské vyd., Hong Kong 1998, 2008. *Teoria della letteratura. Una breve introduzione*, Roma 1999. *Teoria Literária. Uma introdução*, São Paulo 1999. *Breve introducción a la teoría literaria*, Barcelona 2000, 2003. *Logotechniki theoria. Mia synoptiki isagoji*, Iraklio 2000. *Književna teorija. Vrlo kratak uvod*, Zagreb 2001. ***Krátký úvod do literární teorie*, Brno 2002** (z tohoto vyd. citováno). *Literaturtheorie. Eine kurze Einführung*, Stuttgart 2002, 2004, 2006, 2008. Japonské vyd., Tokio 2003. Tamišské vyd., Puthanatham 2005. *Tëorija litëratyry. Kratkoje vvedëni-je*, Moskva 2006. *Yazın kuramı*, Ankara 2007. *Literarna teorija. Zelo kratak uvod*, Ljubljana 2008.

Literatura

J. Cohen, Editorial, *Reading Time* 1999, č. 1, s. 2. D. Gorman, Theory of What?, *Philosophy and Literature* 1999, č. 1, s. 206–216. D. Herman, recenze, *SubStance* 1999, č. 2, s. 159–162. E. O'Brien, The Question of Theory, *Other Voices* 2002, č. 2, <http://www.other-voices.org/2.2/obrien/index.html> [přístup 30. 9. 2012]. T. Hlobil,

Nový způsob vyučování literární teorie, *Aluze* 2003, č. 1, s. 169–170. J. Pechar, Literární věda a emancipační procesy, *Literární noviny* 2003, č. 8, s. 8. J. Schneider, Brána teorie otevřená, kdo do ní vejde..., *Aluze* 2003, č. 1, s. 164–168. O. Sládek, Nový úvod do literární teorie, *Česká literatura* 2003, č. 34, s. 512–518. M. Voříšek, recenze, *Sociologický časopis* 2004, č. 1–2, s. 224–226.

Jonathan Culler (1944)

Americký literární teoretik, jehož myšlení bylo výrazně formováno západní (post)strukturalistickou tradicí zejm. francouzské provenience. Značnou část jeho díla tvoří právě kritické výklady a originální domýšlení teoretických rozvrhů této tradice. Badatelské úsilí soustředil především na otázky sémiotiky, teorie interpretace a naratologie. Od r. 1977 působí na Cornell University jako profesor anglistiky a komparatistiky. Další díla: *Flaubert. The Uses of Uncertainty* (1974), *Structuralist Poetics. Structuralism, Linguistics and the Study of Literature* (1975), *Saussure* (1976), *The Pursuit of Signs. Semiotics, Literature, Deconstruction* (1981), *On Deconstruction. Theory and Criticism after Structuralism* (1982), *Barthes* (1983), *Framing the Sign. Criticism and Its Institutions* (1988), *The Literary in Theory* (2006).

České překlady

Studie k teorii fikce (2005). Slovensky též: *Saussure* (1993). Stati: Na obranu nadinterpretácie, in: U. Eco (ed.), *Interpretácia a nadinterpretácia*, Bratislava 1995, s. 108–121; O dekonštrukcii. Teória a kritika po štrukturalizme, *Slovenská literatura* 1998, č. 1, s. 41–50.

/jhr/